

М. П. Сподарець

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

**Проблеми казки і дитячої літератури
в українському ідеологічному дискурсі
1920 — поч. 1930-х років**

Сподарець М. П. Проблеми казки і дитячої літератури в українському ідеологічному дискурсі 1920 — поч. 1930-х років. У статті зроблено спробу окреслити провідні ідеологічні та виховні аспекти заборони казки та функціонування української дитячої літератури 1920 — поч. 1930-х років, тісним чином пов'язаних із тогочасними панівними концепціями в педології, які мали б слугувати важливою складовою формування «нової радянської людини». З'ясовується специфіка українського літературно-критичного дискурсу цього періоду, виділяються чільні етапи і трансформації естетичних та ідеологічних пріоритетів влади щодо дитячої літератури.

Ключові слова: літературна критика, дитяча література, казка, педологія, ідеологія, дискурс.

Сподарець М. П. Проблемы сказки и детской литературы в украинском идеологическом дискурсе 1920 — нач. 1930-х годов. В статье предпринята попытка в общих чертах охарактеризовать основные идеологические и воспитательные аспекты функционирования украинской детской литературы 1920 — нач. 1930-х годов, непосредственно связанные с господствующими тенденциями в педологии, которые легли в основу концепции формирования «нового советского человека». Исследуется специфика украинского литературно-критического дискурса данного периода, выделяются основные этапы и трансформации эстетических и идеологических приоритетов власти по отношению к детской литературе.

Ключевые слова: литературная критика, детская литература, сказка, педология, идеология, дискурс.

Spodarets M. P. Problems of fairy tales and children's literature in Ukrainian ideological discussion of the early 1920-s — 1930-s. This article takes the author tries to characterize the main ideological and pedagogical aspects of fairy tale prohibition and functioning of Ukrainian children's literature of 1920-s, connecting with the leading "pedological" conceptions, which were the base for forming "a new soviet man". The specific character of Ukrainian literary-critical discussion of aforementioned period is investigated here, the actual periods and transformations of esthetic and ideological government's priority about children's literature are defined.

Key words: literary critique, children's literature, fairy tale, pedology, ideology, discourse.

Українська дитяча література 20-х років ХХ століття є надзвичайно цікавим, проте мало-дослідженим феноменом. Вивченню цього періоду важливої складової вітчизняного літературного процесу присвячено небагато робіт. На жаль, ті наукові праці, в яких розглядалося це питання (Л. Кіліченко [4], Ю. Ярмиш [14] та ін.), на сьогодні вже давно застаріли. Питання заборони казки в 1920-ті та пізнішої її «реабілітації» в середині 1930-х років було доволі детально досліджено С. Іванюком в монографії «Адресат — майбутнє. Герой і концепція адресата української радянської прози для дітей (1917–1941)» [3:86–102]. Також питання заборон творів дитячої літератури в «Бюлетнях НКО» цього періоду розглядалося О. Федотовою [10]. Але проблема трансформації естетичних та ідеологічних вимог влади щодо казки і дитячої літератури зазначеного періоду ще не вивчалися в аспекті власне дискурсивного аналізу.

Метою нашої статті є дослідити зміни владного ідеологічного дискурсу 1920–поч. 1930-х рр. на прикладі обговорення в літературній критиці проблем заборони казки та особливостей функціонування дитячої літератури як спроби конструювання нової людини та дійсності. Є. Добренко з цього приводу писав: «Формовка радянського читача може розглядатися як одна зі сторін більш широкого процесу — формовки радянської людини. Найбільший інтерес викликає для нас саме цей процес перетворень «читацької маси» і чинники, що визначали цей процес за радянських умов» [1:11].

У цьому плані найбільш продуктивним підходом до розгляду критичних текстів, присвячених цьому питанню, нам видається метод дискурсивного аналізу. Як відомо, тексти передають певні аспекти реальності своєрідним чином. На думку Є. Кожемякіна, вони

не просто репрезентують та відображають певне бачення реальності, але також відіграють величезну роль в самому конструюванні та підтримці цієї реальності. «Існує динамічний зв'язок між текстом і контекстом, в якому виникає текст. У кожний конкретний період кількість можливих образів реальності є набагато більшою, ніж один «автентичний» і «правильний» текст. Дискурс-аналіз розглядає тексти в їхньому соціальному, культурному і політичному контекстах. Тексти також аналізуються задля того, щоб виявити неказанні припущення, які імпліцитно містяться в них і надають висловлюванням самої форми. Іншими словами, провідною методологічною проблемою є питання про умови — культурні, соціальні, мовні та інші — продукування текстів» [5]. Передусім це стосується літературно-критичних текстів, які безпосередньо й відбивають умови зародження та власне функціонування художніх текстів.

Радянська міфологія була близькою до квазірелігії [6]. Міфологічна ідеологія висувала свою модель чеснот та гріхів, яка перманентно зазнавала змін, залежно від політичної ситуації. Виходячи з її міфологічної природи, не всі імпліцитні чесноти уявно-ідеального «будівника комунізму» і, відповідно, естетико-ідеологічні пріоритети знайшли своє оприявлення в друкованих текстах або відверто артикульовані. На думку деяких сучасних учених, «неартикульований у мовленні сенс актуалізується у невербальній площині, яка наскрізь просякає простір логосу, утворюючи широкий спектр лакун для зародження сенсу» [7:45]. Тому саме виявлення таких лакун, тобто актуальних естетичних та ідеологічних засад щодо казки та дитячої літератури через аналіз наявно-антонімічних концептів допоможе з'ясувати специфіку тогочасного українського літературно-критичного дискурсу.

Початок 1920-х років характеризувався в літературі абсолютною заборонаю казки, що можна сприймати як певний маркер спроби цілковитого заперечення культури попередньої епохи і розбудови нового суспільства та людини, що було кінцевою вимогою ідеологів «пролеткульту». З другого боку це безпосередньо пов'язано із запровадженням у виховній галузі засад «педології». Провідну роль у тодішній системі народної освіти України відігравала т. зв. «Харківська педологічна школа», яку представляли директор Науково-дослідного інституту педагогіки УСРР проф. О. Попов, голова Науково-методичного комітету Соцвиху УСРР І. Соко-

лянський, голова Державного науково-методологічного комітету Наркомпросу УСРР В. Ястржембський та ін. Одним із провідних ідеологів боротьби з казкою в тогочасній Україні була Е. Яновська.

Шкідливість творів цього жанру для комуністичної ідеології, на її думку, полягала в тому, що казка відображала «народні ідеали»: «Революція розкрила сутність таких ідеологічних понять, котрі вкладалися в слова «народні ідеали», «демократичні принципи», «ідеалістичні настрої», котрі так часто вживали найкращі наші педагоги. Прийшов час, коли ми мусимо розкрити справжню сутність казки» [13:15]. Так, у казці «Ніна Червона Квітка» Е. Яновська побачила таку шкідливу рису, як проповідь класового миру: «Цій казці властивий яскраво виражений класовий характер. Її творець був відданим громадянином того соціального ладу, в якому людина порабощається людиною, в якому світова проблема голодних, експлуатованих народних мас розв'язується ретельною замаскованістю класових протиріч. І в цих переживаннях приховано зачатки того затемнення класової свідомості, котре мусить плекатися із самого дитинства» [13:12].

Особливих звинувачень зазнали казки за «пропаганду» абсурдності, жорстокості та антиестетизму: «Яка дитина, що вміє читати, не обійшла своєю увагою «Червону Шапочку»? Що ж поетичного і красивого в цій казці, окрім хіба самої назви? Адже це, врешті-решт, доволі дурнувата казка, до того ж жорстока. Вовк з'їдає бабусю. Приходить Червона Шапочка, і вовк з'їдає її. Приходить мисливець і розрізає вовка — а в ньому бабуся і Червоний Шапочка живісінькі сидять. Тут усе є пустопорожнім і безглуздим, і непотрібним, і некрасивим. Згадаймо славнозвісного хлопчика-мізинчика, казку, що в ній розповідається, як батьки, щоб позбутися дітей, завели їх до лісу і кинули напризволяще, і в котрій є епізод, як людоджер зарізав усіх своїх дочок завдяки хитрощам героя казки; згадаймо ці жорстокі страсти, котрим піддають бабу-ягу» [13:17–18]. «У казці «Попелюшка» дві сестриці навіть відрізають собі по пальцю зі своїх ніг, — таким неосяжним щастям є стати дружиною принца» [13:27–28].

Також було засуджено відшукані в казках страх, покору, релігійний настрій («Баба-яга», «Василиса-прекрасна», «Кошій безсмертний», «Сивка-бурка», «Попелюшка») [13:21], міщанські забобони, «прагнення до багатства і шаноби», віру в надприродні сили («Попелюшка», «Крошечка–Хаврошечка») [13:27].

Підсумовуючи, Е. Яновська зробила такий висновок, обґрунтовуючи доцільність заборони казок: «І захисники народної казки, безумовно, досягають своєї мети, оскільки вона є надійним засобом прищеплення дітям певного світосприйняття. Результати такого виховання є занадто очевидними: замість почуття інтернаціонального — почуття «національне»; замість революційного героїзму — почуття несміливості, боягузтва; замість матеріалістичного розуміння усього історичного життя — пояснення світових явищ «божественною силою»; замість величного гніву проти експлоатації, гноблення, що кличе до дії, до боротьби — почуття «національне»; замість революційного героїзму — принизливий страх перед бідністю та жалюгідне запобігання перед розкошами і багатством; замість яскравих, живих образів навколишнього сучасного життя — нескінченний світ мерців далеких історичних часів. Чи не є це глузуванням з «живого» життя дитини?» [13:29–30].

Цей текст цікавий тим, що тут наочно можна побачити висловлені через бінарні опозиції світоглядні орієнтири тих часів, які були спрямовані на виховання дітей, котрі в майбутньому мали на практиці реалізовувати «ленінську людяність класових битв» (М. Бажан). Тобто, засуджувалися: народні ідеали, жорстокість, страх, покора, релігійний настрій, міщанські забобони, прагнення до створення можливої сім'ї, пошани і багатства.

Наступним етапом стали події 1929 року, пов'язані зі спробою приватного видавництва «Космос» випустити двотомне видання казок Г. Х. Андерсена. Незважаючи на те, що керівництво «Космосу» заручилося позитивними рекомендаціями та рецензіями від провідних установ Народного комісаріату освіти УСРР, запросивши до участі в підготовці фахівців з інституту педагогіки, ДНМК, Науково-педагогічного комітету управління Соцвуху та ін установ. Ця спроба наразилася на жорстку реакцію влади, якатерміново ухвалила сумнозвісну «Постанову Колегії НКО про «видання казок Андерсена» 22 серпня 1929 р. [9]. У цій «Постанові» було названо такі недоліки казок: «...шкідливі риси містицизму, патріотизму, шукання маєтних клас, примиренство» [9:144]. Перебіг пов'язаних із цим подій докладно реконструював С. Іванюк [3:92–95]. Видавництво «Космос» було заборонене і припинило своє існування.

Тоді ж у ЦК ЛКСМУ за наслідками подій відбувся широкомасштабний диспут, у якому

взяли участь партійні функціонери, літературознавці, педологи та ін. [11]. Голова ДНМК В. Ястржембський переклав усю відповідальність на О. Попова та І. Соколянського: «Додані тут 80 казок Андерсена мною і тов. Павловським одредаговані з ліквідацією усіх елементів грубої містики, еротики, мотивів кляісового миру та інших мотивів і настроїв, шкідливих для нашої соцвихівської педагогіки» [15:49]. Е. Яновська, яка також взяла участь у цьому диспуті, загалом повторила свої аргументи, виділивши такі негативні, на її думку, риси казки: «Ми можемо сказати цілком певно, що головні моральні моменти є покірливість, добрість, перемога добра і правди, стихійне торжество, загальна любов, забобони, прагнення до багатства і шаноби. <...> Матеріал цей відриває дитину від конкретної дійсності, він дає установку власної безпорадності, нічого не може внести до оції боротьби, а є якась зовнішня сила (хтось «некто в сером») або надприродна сила, що має піклуватись людським щастям на землі» [12:45].

Цікавою є велика програмна стаття директора Інституту педології О. Попова 1930 р. «Дитяча література на переломі», яку схарактеризував С. Іванюк: «Цей твір можна вважати другим після славнозвісної книги Яновської маніфестом антиказкової кампанії. Причому другим тільки хронологічно, оскільки наукова обґрунтованість, вираженість його були незрівнянно вищими» [3:95]. Це була, з його боку, спроба виправдатися у зв'язку з активною участю у справі невдалого видання казок Г. Х. Андерсена.

О. Попов виділив негативні риси на матеріалі аналізу української народної казки «Івасик-Телесик»: віра в таємничі надприродні сили як ворожі людині (відьма-змія, Оленка-змійочка), так і добрі («добрий дух — бог», «слово людське», повторене тричі — це «свята трійця») [9:86]; «безглуздо-непоследовна поведінка персонажів» [9:87]; ідеалізація куркульського достатку («срібний човник», «золоте весельце») [9:87]. Увесь твір, на думку О. Попова, просякнуто проповіддю «дрібнобуржуазної ідеології»: «"Голос матері" — це єдине надійне, на що дитині треба орієнтуватися» [9:87–88]. На цьому автор статті не зупинився, а продовжив пошуки ворожої ідеології в сучасних йому авторських казках В. Тодосева: «...ідеї дешевого «язикового» націоналізму, обмеженої родинної ізоляваності» («Як горобчик свою родину шу-

кав») [9:88], а казка «Як сорочка у полі виро-сла» виявляється «...відбиває добу ще нату-рального господарства, грубо суперечить всім нашим індустріалізаційним настанов-ленням» [9:89].

Підсумки естетико-ідеологічних перипетій казки та української дитячої літератури 1920-х років підбив відомий український партійний діяч, головний редактор журналу «Червоні квіти» В. Затонський на Всеукраїнській партійній нараді у справах дитячої літератури 26 квітня 1934 р. На початку доповіді він констатував різке скорочення назв видань для дитячого і шкільного віку, порівняно з 1920-ми роками: «1931–309; 1932–135; 1933–117» [2:5]. Причини цього він угледів не в наступі тоталітаризму і згортанні відносної свободи, масових «чистках», початку активних репресій проти української інтелігенції чи голодоморі, а, за радянською традицією, в діях «шкідників» серед віцїлілих письменників, редакторів та ілюстраторів, які спромоглися у ці складі часи видавати бодай якісь дитячі книжки. Цьому завданню він і присвятив майже всю свою доповідь. До цього списку «шкідників» потрапили не лише сучасні письменники, але й давно померлі класики, включно із Т. Шевченком. «Фактів шкідницької контрреволюційної роботи в дитячій літературі у нас є досить. Я наведу кілька прикладів: ось, приміром, видають твори Т. Шевченка «Малий Кобзар». Характерно, що в це видання в першу чергу було включено такі твори, як «Тарасова ніч», «Перебендя», «Гамалія» і т. ін., тобто ранню творчість Шевченка, яка вимагає великих коментарів» [2:7]. В. Затонський пояснив, що його роздратували коментарі упорядників до слова «гетьман»: «Отже, за упорядником, основною тезою є, що гетьмани на Україні — це були виборні поводитирі з трудящого народу, а, як виключення, були серед них панські прихильники. Чи треба доводити, що це є не більш не менш, як похабна ідеалізація української старшини та панства, як протягування націоналістичної контрабанди?» [2:7].

Обурили В. Затонського також редакторські коментарі до вибраних творів С. Васильченка, де любов письменника до України під час революції та громадянської війни пояснювалася тим, що він був «несвідомою людиною». «Ось бачите, вся українська контрреволюція, яка прикривається фальшивими гаслами «національного визволення», яка вкупі з світовим імперіалізмом вела й веде оскраженілу боротьбу з робітниками та селянами України, з радянською владою, є не що

інше, як «несвідомі люди». Хіба гіршого виду націоналістичну контрабанду можна придумати?» [2:8].

У свою чергу доповідач «викрив» «націоналістичну контрабанду» в творах Б. Антоненка-Давидовича, оповіданні Н. Романович-Ткаченко «Зінькова зірка» та передмові до книжки Б. Грінченка «Під тихими вербами». Навіть безневинний дитячий віршик зі збірки «Будівничі», виявляється, також був містив жахливу контрреволюційну пропаганду.

Назносим каміння, назносимо глини,
Збудуєм в садочку привітну хатину.
В світлиці ми зробим велике віконце,
Щоб завше світило нам яснеє сонце... [2:11].

На глибоке переконання В. Затонського, «в цій книжці в віршованій формі ідеалізується куркульський хутір, класовий мир та взагалі співаються дифірамби одноосібному господарству» [2:11].

Не було обійдено увагою й проблему казки, заборони якої, як уже зазначалося, активно домагалися передовсім представники «харківської школи». Оскільки до Першого з'їзду радянських письменників (та й пізніше) долю казки не було визначено остаточно, то В. Затонський також не висловився однозначно «за» чи «проти», а зосередився на особистостях педологів І. Соколинського й О. Попова, ще раз нагадавши їхні старі «гріхи», коли вони, виступаючи в пресі принципово «проти казки взагалі», чомусь погодилися стати редакторами казок Г. Х. Андерсена в приватному видавництві, начебто таким чином отримали хабара за дозвіл на друк комерційно суперприбуткової продукції.

Також В. Затонський зосередився на якості ілюстрацій, знайшовши серед них «політично невитримані». Наприклад, під час прогулянки дітей до лісу за грибами єдина серед них піонерка Натуся назбирала самих мухоморів, оскільки їй сподобався їхній «революційний» колір. Ще було розкритиковано ілюстрацію до математичної задачки про горобців, які злетілися з різних місць, «зацвірінькали усією комуною в садку» [2:40] і потім розлетілися, а дитині запропонували підрахувати, скільки їх залишилося. Тут проникливий зір партійного керівника побачив виразний натяк на «неминучий розпад комуни» [2:41]. Аналізуючи художнє оформлення дитячих книжок, В. Затонський оцінював їхню якість (позитивно / негативно) крізь призму опозиції «реалістичне» / «формалістичне». Навіть неякісні, але «реалістичні» ілюстрації все одно отримали позитивну оцінку.

Зазнали жорсткої критики ідеї «харківської педологічної школи» і, відповідно, письменники, котрі, дотримуючись цих настанов, видавали дитячі твори з детальними описами технологічних та соціальних процесів. Наприклад, поезію «На гора» Л. Зимного та антирелігійний вірш колишнього представника «Нової генерації» І. Маловічка «Проти релігії в нас і мама і Тарас» [2:25] В. Затонський звинуватив у «лівацьких перекрученнях» і «формалізмі». Отже, можна виразно бачити, що для влади однозначно неприйнятними стали «ідеї авангардизму» в дитячій літературі, прикладом чого став дитячий вірш В. Поліщука «Пригода». Зміст цього твору, і справді, є дуже авангардним, наближаючись до найкращих зразків дадаїзму: діти прийшли на великий металургійний завод, зупинили його, щоб провести з батьками мітинг, на якому «підписали соцзмагання» [2:49].

У доповіді В. Затонського під час згадки казки К. Чуковського «Муха-цокотуха» спостерігаємо переосмислення поняття «міщанства» та відповідної символіки («самовар»): «Нічого шкідливого не буде, коли, приміром, робітник або колгоспник матиме свій самовар...» [2:55]. Отже, один із найяскравіших символів ненависної комуністичній владі заможності середньої людини, що в ті часи іменувалося «міщанством» і з чим комуністична ідеологія до цього часу вела нещадну боротьбу, вже позбавляється негативного маркування і перетворюється на ознаку «покращення життя» радянської людини.

Натомість В. Затонський ще раз піддав критиці В. Поліщука за оповідання «Ховрашки», у якому розповідалося, як герой твору, ідучи полем, зустрів ховраха і розбив йому голову. Переосмислюючи цю подію, автор провів паралель між змаганням за виживання видів у дикій природі та класовою боротьбою в радянському суспільстві. Але В. Затонський рішуче затаврував несміливі прояви гуманізму, наявні у цьому творі В. Поліщука: «Він,

фактично, жалкує ховрашка, цебто класового ворога, якого пролетаріат і колгоспне селянство під керівництвом комуністичної партії ліквідує як клас Цей твір яскраво демонструє, що не лише під «лівими фразами» протягувались в літературу класово-ворожі ідеї. Про це я говорив з початку своєї доповіді, коли наводив націоналістичну контрабанду, яка протягувалась відверто. Коли ми говоримо, що в дитячій літературі головним гальмом на певному етапі стало «лівацьке» перекручення, то це сталося тому, що з «лівацтвом» не боролися» [2:57]. Іншими словами, уся доповідь свідчить про початок боротьби з модернізмом та авангардизмом у радянському мистецтві, які іменувалися спочатку «лівацтвом», а потім «формалізмом».

Отже, за цей період з 1923 по 1934 роки змінилися аксіологічні пріоритети влади як щодо виховання майбутньої комуністичної людини, так і до ідейно-естетичних засад радянської літератури майбутнього соціалістичного реалізму. Якщо спочатку заборона казки мотивувалася тим, що вона виховує в дитини такі негативні риси, як жорстокість, страх, покору, релігійний настрій, міщанські забобони, загальну любов і доброту, прагнення до багатства і шаноби, патріотизм, то пізніше, під час зміни культурної парадигми в СРСР у середині 1930-х років у владному критичному дискурсі зникли як негативно-оцінні такі поняття: жорстокість, страх, покора, міщанська символіка. Залишилися неприйнятними — релігійні настрої, містицизм, гуманізм, дрібнобуржуазний індивідуалізм На зміну негативно маркованому поняттю «патріотизм» (як синонім «шовінізму»), що первісно в комуністичній ідеології стояв на заваді вихованню «пролетарського інтернаціоналізму», в літературі на довгі роки чільне місце посів жупел «українського буржуазного націоналізму». В естетичному плані було реабілітовано фантазію і фантастичне, але зазнав рішучого засудження «формалізм» (модернізм).

Література

1. Добренко Е. Формовка советского читателя. Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы / Евгений Добренко. — СПб. : Академический проект, 1997. — 321 с. (Серия «Современная западная русистика»).
2. Затонський В. П. Завдання дитячої літератури на сучасному етапі соціалістичного будівництва. Доповідь на всеукраїнській партнаradі в справах дитячої літератури 26 квітня 1934 р. / В. П. Затонський. — Х. : Література і мистецтво, 1934. — 86 (1) с.
3. Іванюк С. С. Адресат — майбутнє. Герой і концепція адресата української радянської прози для дітей (1917–1941) / С. С. Іванюк ; АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка ; відп. ред. М. Г. Жулинський — К. : Наук думка, 1990. — 128 с.

4. Кіліченко Л. М. Українська дитяча література : навч. посібник / Л. М. Кіліченко. — К. : «Вища шк.» Головне вид-во, 1988. — 264 с.
5. Кожемякин Е. Дискурсний підход к изучению культуры [Електронний ресурс] / Евгений Кожемякин // Современный дискурс-анализ. — № 11. — Режим доступу : <http://discourseanalysis.org/ada1/st6.shtml>.
6. Липовецкий М. Сказковласть : «Тараканище» Сталина [Електронний ресурс] / Марк Липовецкий // Новое литературное обозрение. — 2000. — № 45. — Режим доступу : <http://www.chukfamily.ru/Kornei/Biblio/lipovetskiy.htm>.
7. Осипова В. Ю. Деконструкція дискурсу / В. Ю. Осипова // Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — 2013. — № 3 (17). — С. 44–54.
8. Попів О. Дитяча література на переломі / Ол. Попів // Шляхи освіти. — 1930. — № 4. — С. 71–89.
9. Постанова Колегії НКО про видання «казок Андерсена» // Шлях освіти. — 1929. — № 10. — С. 144–147.
10. Федотова О. Дитяча література України під цензурними заборонами 20–30-х рр. ХХ ст. [Електронний ресурс] / Оксана Федотова. — Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=771>.
11. Чи потрібна дітям казка? (диспут) // Дитячий рух. — 1929. — № 7. — С. 43–49.
12. Яновська Е. «Казка — шкідлива річ» / Е. Яновська // Дитячий рух. — 1929. — № 7. — С. 45.
13. Яновская Э. Сказка как фактор классового воспитания / Э. Яновская. — Х., 1923. — 44 с. — (Библиотека журнала “Путь просвещения”).
14. Ярмыш Ю. Ф. Детская литература Украины : очерки / Юрий Ярмыш. — М. : Дет. лит., 1982. — 336 с.
15. Ястржембський В. Лист-відповідь ДНМК / В. Ястржембський // Дитячий рух. — 1929. — № 7. — С. 48–49.